

הרב יהודה זולדן, באר יהודה – סנהדרין, פרקים א-ב, עמ' 441-458

שיעור לא להעמיד להם מלך

(סנהדרין כ ע"ב)

- א. "שום תשים עליך מלך"
 ב. על פי בית דין של שבעים זקנים ועל פי נביא – כיהושע, כשאל ודוד
 ג. למנות מלך – הסכמת העם במועמד, להעמיד – להעניק לו הסמכויות לפעול
 ד. אין מעמידין פרנס על הצבור אלא אם כן נמלכים בצבור
 סיכום

א. "שום תשים עליך מלך"

בגמרא (כ ע"ב) נאמר:

היה רבי יהודה אומר: שלש מצות נצטוו ישראל בכניסתן לארץ – להעמיד להם מלך, ולהכרית
 זרעו של עמלק, ולבנות להם בית הבחירה.

דברי ר' יהודה נזכרו בתוספתא (ד, ה) בסדר אחר:

וכן היה ר' יהודה אומר: שלש מצוות נצטוו ישראל בביאתן לארץ – נצטוו למנות להן מלך, ולבנות
 להן בית הבחירה, ולהכרית זרעו של עמלק.

רש"י בסוגייתנו (ד"ה בכניסתן) ציין לפסוקי התורה שם הצטוונו למנות מלך (דברים יז, יד-טו):

כי תבא אל הארץ אשר ה' אלוקיך נתן לך וירשתה וישבתה בה ואמרת אשימה עלי מלך ככל הגוים
 אשר סביבתי. שום תשים עליך מלך אשר יבחר ה' אלוקיך בו מקרב אחיך תשים עליך מלך לא
 תוכל לתת עליך איש נכרי אשר לא אחיך הוא.

הבטחה על מנהיגות מלכותית נאמרה כבר לאברהם אבינו: "והפרתי אתך במאד מאד ונתתיך לגוים ומלכים
 ממך יצאו" (בראשית יז, ו). היא נאמרה גם ליעקב אבינו: "ויאמר לו אלוקים אני אל שדי פרה ורבה גוי וקהל
 גוים יהיה ממך ומלכים מחלצין יצאו" (בראשית לה, יא), "ואלה המלכים אשר מלכו בארץ אדום לפני מלך
 מלך לבני ישראל" (בראשית לו, לא). בני יעקב תמחו על יוסף אחיהם: "המלך תמלך עלינו" (בראשית לז, ח),
 ויהודה הוא זה שממנו המלוכה וכפי שבירך אותו יעקב: "לא יסור שבט מיהודה ומחקה מבין רגליו" (בראשית
 מט, י).

התורה מצווה למנות מלך בארץ ישראל לאחר הירושה והישיבה בה (דברים יז, יד). יהושע בן נון היה
 המנהיג של עם ישראל בעת הכניסה לארץ. משה רבנו מינה אותו כממשיכו "ולא תהיה עדת ה' כצאן אשר
 אין להם רעה" (במדבר כז, יז). יהושע בן נון נחשב למלך, אך מלך זמני, שאול. "בימי שאול עשו מלחמה"
 (דברי הימים א ה, י). "בימי שאול" – זה יהושע. ולמה הוא קורא אותו שאול? שהיתה המלכות שאולה בידו
 (בראשית רבה צח, יד).

לשופטים שהנהיגו לאחר מות יהושע היו סמכויות שלטוניות של מלך, אך עדיין לא קוימה המצווה למנות
 מלך. בתקופת השופטים העם רצה למנות את גדעון למלך, אך גדעון דחה את הבקשה: "ויאמרו איש ישראל
 אל גדעון משל בנו גם אתה גם בנך גם בני בנך כי הושעתנו מיד מדין. ויאמר אלהם גדעון לא אמשל אני בכם
 ולא ימשל בני בכם, ה' ימשל בכם" (שופטים ח, כב-כג). הבקשה למנהיגות שתעבור בירושה מדור לדור

משמעותה שלטון מלכותי. "למען יאריך ימים על ממלכתו הוא ובניו בקרב ישראל" (דברים יז, כ) – "מלמד שירושה היא להם" (הוריות יא ע"ב). זו מהותה של מלכות – "שהמלכות ירושה" (רמב"ם הל' מלכים א, ז). תפקיד השופט לא עבר מאב לבן. אמנם אבימלך בנו של גדעון, לא הסכים עם דברי אביו, ולאחר שהוא הרג את כל בני משפחתו: "ויאספו כל בעלי שכם וכל בית מלוא וילכו וימליכו את אבימלך למלך עם אלון מצב אשר בשכם" (שופטים ט, ו). שמו אבימלך מלמד על הנהגתו: אבי הוא מלך למרות שהוא לא רצה, וכאמור מלכות עוברת בירושה, וממילא אני הוא ממשיכו של אבי. יותם, אחיו הצעיר של אבימלך, הוכיח את בעלי שכם, ובמשל שהוא נשא הוא ציין את היות אחיו מלך (שם ח-כא). בסיכומו של דבר, אבימלך הסתכסך עם אלו שהמליכו אותו, ולאחר שהוא מת (שם נג-נה), חזרו שופטים להנהיג את עם ישראל.

בפרקים שבסוף ספר שופטים נזכר כמה פעמים הרצון והצורך למנהיגות של מלך, ואלו גם מילות הסיום של הספר: "בימים ההם אין מלך בישראל איש הישר בעיניו יעשה" (שופטים יז, ו; יח, א; כא, כה). "שמואל [הנביא] כתב ספרו ושופטים ורות" (בבא בתרא יד ע"ב), ובפסוקים אלו עורר שמואל הנביא את הציפייה לשלטון ומנהיגות של מלך. בסוף ימיו מינה שמואל את שני בניו לשופטים באר שבע. פעם ראשונה ששופט ממנה יורשים וכפי שמקובל בשלטון מלכותי. בשל מעשיהם הרעים, התברר שהם לא ראויים (שמואל א ח, א-ג), ובעקבות כך ביקש העם משמואל הנביא למנות מלך: "ויאמרו אליו הנה אתה זקנת ובניך לא הלכו בדרכיך, עתה שימה לנו מלך לשפטנו ככל הגוים" (שם ה). על פי צו ה', שמואל מינה את שאול למלך (שם י, א; יא, יד). לאחר ששאול לא קיים את המצווה המלכותית למחות את זרעו של המלך הוא הודח מהמלוכה (שם טו), וה' ציווה את שמואל למנות את דוד למלך (טז, יב-ג).

אם כן, מאז כניסת עם ישראל לארץ, עד שמונו המלכים הראשונים – שאול ודוד, עברו קרוב לארבע מאות שנים. אך הרצון והציפייה למנות מלך בישראל שורשם כבר בימי האבות.

ב. על פי בית דין של שבעים זקנים ועל פי נביא – כיהושע, כשאול ודוד

כאמור בברייתא המצווה הראשונה מבין שלוש המצוות שהצטוו בני ישראל היא "למנות להן מלך". הרמב"ם (ספר המצוות, סיום מצוות עשה) חידד וכתב שהמצוות הללו מוטלות על הציבור:

וכשתסתכל כל אלו המצוות שקדם זכרם הנה תמצא מהם מצוות שהם חובה על הציבור, לא לכל איש ואיש, כגון בית הבחירה והקמת מלך והכרתת זרעו של עמלק.

המקור לדברי הרמב"ם הוא דברי הברייתא: "שלוש מצוות נצטוו ישראל...". באופן מעשי, את המלך יבחרו וימנו מנהיגי ציבור אחרים. כך כתב הרמב"ם (הל' מלכים א, ג) על הליך מינוי מלך:

אין מעמידין מלך בתחילה אלא על פי בית דין של שבעים זקנים ועל פי נביא, כיהושע שמינהו משה רבנו ובית דינו, וכשאול ודוד שמינם שמואל הרמתי ובית דינו.

שתי פעולות נזכרות בדברי הרמב"ם הללו: להעמיד ולמנות. פעולות אלו מופיעות גם בדברי הרמב"ם שבהמשך הפרק. נראה שהרמב"ם הבחין בין שתי הפעולות. המינוי הוא ביטוי לבחירה באדם לתפקיד, והעמדה היא תיאור להליך המעשי בו האדם שנבחר אכן ממלא בפועל את תפקידו.

נעמיק בהלכות אלו שבדברי הרמב"ם – מי הם הממנים, ומה כוונת הרמב"ם בדבריו: "אין מעמידין מלך בתחילה אלא...".¹

"על פי בית דין של שבעים זקנים ועל פי נביא" – על היות הסנהדרין מעמידי המלך נאמר בתוספתא (ג, ד): "ואין מעמידין לא מלך... אלא בבית דין של שבעים ואחד". "ועל פי נביא" – נאמר במדרש ההלכה

1 הרמב"ם (הל' חנוכה ג, א) כתב על מלכי בית חשמונאי: "... וגברו בני חשמונאי הכהנים הגדולים והרגום והושיעו ישראל מידם, והעמידו מלך מן הכהנים וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתים שנה עד החורבן השני". גם כאן השתמש הרמב"ם בביטוי: "והעמידו". העם הוא זה שהעמיד מלך מן הכהנים.

(ספרי, דברים פיסקא קנז): "אשר יבחר ה' אלוֹקִיךָ בּוֹ" (דברים יז, טו) – על פי נביא". כך גם במדרש תנאים (דברים יז, טו): "אשר יבחר ה' אלוֹקִיךָ בּוֹ" – על ידי נביא. כמה שנאמר בשאול 'הראיתם אשר בחר בו ה' (שמואל א' י, כד), וכמה שנאמר בדוד 'ויבחר בדוד עבדו' (תהלים עח, ע).

במקום נוסף כתב הרמב"ם (הל' סנהדרין ה, א) על תפקיד הסנהדרין להעמיד מלך: "אין מעמידין מלך אלא על פי בית דין של שבעים ואחד", אך לא ציין שם את העמדתו גם ע"י נביא. יש לעמוד על הבדל נוסף, בהלכות מלכים כתב הרמב"ם שמעמידים מלך על פי שבעים זקנים, ובהל' סנהדרין כתב שמעמידים מלך ע"פ בית דין של שבעים ואחד. נראה שכוונת הרמב"ם לומר שמעמידים מלך על פי שבעים ואחד דיינים, או על פי שבעים דיינים ונביא. בכל מקרה סך המעמידים הם שבעים ואחד. אם יש נביא אז הוא חלק מבית הדין.² לדעת הרמב"ן (דברים יז, טו), מינוי המלך ע"י נביא אינו תנאי הכרחי: "אבל לדעת רבותינו יש בכתוב הזה תנאי נסתר, יאמר 'שום תשים עליך מלך' שיבחר השם בו אם תוכל לעשות כן שיענק השם בנביאים". ייתכן שגם הרמב"ם מסכים לכך, שמינוי באמצעות נביא הוא לא חובה, אלא שרצוי לעשות כן.

הרלב"ג (דברים יז, טו) הסביר שהעמדת מלך היא ע"פ בית דין "כי להם הדברים הכוללים לכל ישראל". בית הדין הגדול משמש כאן בתפקיד מייצג האומה, וכמנהל ענייני הכלל.³ שלוש המצוות הללו – מינוי מלך, הכרתת זרע עמלק ובניין בית הבחירה, הן מצוות ציבוריות, לא מצוות אישיות, וכאמור לעיל בדברי הרמב"ם (ספר המצוות, סיום מצוות עשה): "הנה תמצא מהם מצות שהם חובה על הציבור, לא לכל איש ואיש, כגון בנין בית הבחירה והקמת מלך והכרתת זרעו של עמלק". בית הדין משמש כנציגי הציבור לשם מימוש מצווה זו.

את המצווה למנות מלך יש לראות גם כחלק ממצוות יישוב ארץ ישראל. יש חובה אישית לגור בארץ ישראל, אך המעלה היותר גדולה היא להקים שלטון יהודי בארץ, ולהתגורר בארץ ישראל תחת ריבונות ומנהיגות יהודית. כך הסביר הרמב"ן (השגות לספר המצוות לרמב"ם, שכחת העשין מצוה ד):

שנצטוונו לרשת הארץ אשר נתן האל יתברך ויתעלה לאבותינו לאברהם ליצחק וליעקב ולא נעזבה ביד זולתנו מן האומות או לשממה... אבל הארץ לא נניח אותה בידם ולא ביד זולתם מן האומות בדור מן הדורות... אם כן היא מצות עשה לדורות מתחייב כל יחיד ממנו ואפילו בזמן גלות.

הרמב"ן כתב שני מרכיבים למצווה: להפריח את השממה, ושלא לעזוב את הארץ ביד האומות. הרמב"ן לא כתב שאין לעזוב הארץ בידי גויים סתם. הוא כתב שלא נעזוב את הארץ לידי אומה אחרת. המצווה היא שאנו, עם ישראל, נגור בארץ כאומה. ההבדל בין מגורים בארץ ישראל של יהודים רבים, לבין היות עם ישראל אומה בארץ, אף אם מדובר במספר קטן יותר של יהודים הגרים בה, הוא בכך שיש שלטון וריבונות יהודית על הארץ.⁴ מכאן שהאמור בפסוק במצוות מינוי מלך: "כי תבא אל הארץ אשר ה' אלוֹקִיךָ נתן לך וירשתה וישבתה בה ואמרת אשימה עלי מלך..." (דברים יז, יד) הוא לא רק הגדרת זמן, מתי חלה מצוה זו, אלא הוא ביטוי למהות המצווה. שלטון יהודי בארץ ישראל, הוא ביטוי לירושת הארץ על ידינו, ליישום צו ה' "באו ורשו את הארץ" (דברים א, ח), "עלה רש" (שם כא).

שתי אפשרויות להסביר את דברי הרמב"ם "אין מעמידין מלך בתחילה...":
[א] לכתחילה [ב] בהתחלה.

2 כך הסביר הרב אליעזר וולדינגברג, שו"ת ציץ אליעזר, ב, סי' כח, ח.
3 הרחבה בעניין זה, ראה: הרב שלמה גורן, "מבנה הסנהדרין וסמכויותיה לאחר חורבן הבית השני", תורת המועדים, עמ' 537; הרב נחום רבינוביץ', יד פשוטה, הל' סנהדרין ה, א (עמ' קמז).
4 כך הסביר פעמים רבות הרב צבי יהודה קוק, שיחות הרב צבי יהודה, ארץ ישראל, עמ' 62-63.

[א] לכתחילה – העמדת מלך על פי נביא וסנהדרין היא המצב הרצוי והאידיאלי. כך גם כוונת הביטוי "תחילה" ברמב"ם (הל' מלכים ד, י) בהלכה אחרת: "... שאין ממליכין מלך תחלה אלא לעשות משפט ומלחמות, שנאמר 'ושפטנו מלכנו ויצא לפנינו ונלחם את מלחמותינו'".

הרמב"ם הדגים את דבריו: "כיהושע שמינהו משה רבנו ובית דינו, וכשאל ודוד שמינם שמואל הרמתי ובית דינו". כאמור, משה רבנו מינה את יהושע לממשיכו, אך היה צורך בהסכמת העם. העם ביטא את הסכמתו למינוי באומרו ליהושע: "כל איש אשר ימרה את פיך... יומת" (יהושע א, יח). שמואל הנביא מינה את שאול, ושאול היה מוסכם גם על העם: "ויריעו כל העם ויאמרו יחי המלך" (שמואל א י, כד). אך היו שערערו וזלזלו בשאול ולא קיבלו את המינוי (שם כז). רק לאחר ששאול הוכיח את מנהיגותו בהובלת המלחמה נגד נחש העמוני, הכריז שמואל הנביא ואמר: "ויאמר שמואל אל העם לכו ונלכה הגלגל ונחדש שם המלוכה" (שם יא, יד). רש"י (שם) הסביר מדוע היה צורך לחדש את המלוכה: "לפי שבראשונה היו עוררים על הדבר ועתה נתרצו כולם". שאול המלך מלך שלוש שנים (זבחים קיח ע"ב).

כאמור לעיל, גם דוד נמשח למלך, אך הוא לא היה מוסכם ומקובל. הוא המשיך לרעות את הצאן לאחר משיחתו (שם יז, טו), ואפילו אחיו שנכחו יחד עם זקני בית לחם במשיחתו ע"י שמואל הנביא, לא קיבלו אותו (שם כח). דוד החשיב עצמו למלך מאז שהוא נמשח (יט ע"א תוד"ה אבל מלכי; לו ע"א תוד"ה רבה), אך הוא היה נרדף ע"י שאול⁵. לאחר מות שאול ובניו, רק שבט יהודה קיבלו את מלכותו של דוד (שמואל ב ב, ד). דוד מלך שבע שנים בחברון, ורק אחריהם באו זקני ישראל והסכימו לקבל את מלכותו (שם ה, ג-ה):

ויבאו כל זקני ישראל אל המלך חברונה ויכרת להם המלך דוד ברית בחברון לפני ה' וימשחו את דוד למלך על ישראל. בן שלשים שנה דוד במלכו ארבעים שנה מלך. בחברון מלך על יהודה שבע שנים וששה חדשים ובירושלם מלך שלשים ושלש שנה על כל ישראל ויהודה.

כאמור הצעתנו לפרש את הרמב"ם שכשמעמידים מלך, יש לכתחילה לבוחרו על ידי סנהדרין ונביא, ואם אין נביא וסנהדרין, יש למנותו בדרכים אחרות והעיקר שתהיה הסכמת העם. כך יש להסביר את דברי הרדב"ז (הל' מלכים ג, ח) שכתב בנוגע למי שמרד במלך: "האי מלך, שהומלך על ידי נביא, או שהסכימו עליו כל ישראל". האפשרות השנייה שהסכימו עליו כל ישראל היא כשאין נביא וכן גם אין בית דין.⁶ ייתכן עוד לומר שבמינוי – בחירה של מנהיג שהוא איננו מלך, אף לכתחילה אין צורך בנביא וסנהדרין אלא בבחירה ישירה על ידי העם, או בכל דרך אחרת.

[ב] בהתחלה – כאשר מתחילה שושלת חדשה, אזי יש צורך גם בנביא מלבד הסנהדרין, וכפי שהיה בדוגמאות שהרמב"ם ציין בדבריו. אך כשאין שושלת חדשה מספיק מינוי של סנהדרין ללא נביא. ייתכן שהרמב"ם כתב את דבריו על פי לשון הירושלמי (שקלים ו, א; סוטה ח, ג; הוריות ג, ב): "מלך בתחילה טעון משיחה, מלך בן מלך אין טעון משיחה". שם ברור שמשמעות המילה "בתחילה" היא התחלה. לפי הסברנו לעיל, גם במלך בן מלך אין הכרח שחברי הסנהדרין הם שיבחרוהו, ובלבד שיתקיים תהליך בחירה שיבטא את רצון העם. זהו תנאי בסיסי לכל מנהיג – מלך, שופט, נשיא, ראש ממשלה ועוד.

החינוך (מצווה תצז) כתב בנוגע למלך יורש שאין לגביו מחלוקת, שצריך למנותו ולקבל את הנהגתו: "עניין המצווה אינו למנות מלך חדש לבד, אבל מעניינה הוא כל מה שזכרנו, למנות מלך חדש אם תהיה סיבה שנצטרך לו, וגם כן להעמיד המלוכה ביד היורש, ולתת מוראו עלינו ונתנהג עמו בכל דבר כמצווה וכתורה הידועה, וזה באמת נוהג לעולם". גם מלך יורש – צריך "לתת מוראו עלינו".⁷

5 על מעמדו של דוד המלך באותו זמן, האם הוא נחשב למלך או לא, ראה בשיעור כה: מלך דן דיני נפשות – מורד במלכות.

6 כך בשמו של מו"ר הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא, ראש דברך, עמ' תקס.

7 עוד בעניין מינוי מלך בסנהדרין: הרב יצחק זאב סולובייצ'יק, חידושי הגר"ז, הל' סנהדרין ה, א, ובחידושו לזבחים יח ע"ב; הרב אלכסנדר דוד מלינובסקי, מלכות בית דוד סי' ה; הרב משה צבי נריה, ענבי פתחיה, עמ' 295-296; הרב גרשון אריאלי, תורת המלך, עמ' ח הסביר שמלך יורש אין צורך למנות, מאחר שהוא יונק את כוחו ממינוי

ג. למנות מלך – הסכמת העם במועמד, להעמיד – להעניק לו הסמכויות לפעול

פעולת המינוי שהוזכרה בברייתא ובדברי הרמב"ם (הל' מלכים א, א): "למנות להם מלך", היא ביטוי להסכמה. הגמרא (ראש השנה ב ע"ב) עוסקת בהלכה הקשורה למינוי מלך – הזמנים לחישוב שנות מלכותו. נאמר שם: "דאימנו עליה". רבנו חננאל (שם) פירש: "נמנו השרים והסכימו להמליכו". רש"י שם (ד"ה דאימנו) פירש את משמעות המינוי: "נמנו וגמרו השרים למנותו". המאירי (שם) פירש: "שהסכימו כל העם להמליכו". כלומר מינוי הוא ספירת קולות וקבלת הכרעה שמוסכמת על הרוב.⁸ בית הדין הגדול מייצג בבחירה את כלל ישראל ובוחר מנהיג שיהיה לרצון העם ובהסכמתו.

הסכמת העם למלך או למנהיג היא תנאי ראשון לבחירתו. מלך או כל מנהיג אחר, איננו רשאי לכפות את עצמו על העם, גם אם הוא זכאי וקודם לכל אדם אחר, בשל היותו יורש. שלטון מלוכני בעם ישראל הוא שלטון של העם, שרצוי ומוסכם עליו. השורש "מלך" במקרא, משמעותו הימלכות, נטילת עצה והסכמה, "וימלך לבי עלי" (נחמיה ה, ז). "מלוכה" במקרא היא שלטון נבחר רצוי ומוסכם, ו"ממשלה" במקרא היא שלטון כפוי – בשונה ממשמעותם של המושגים הללו כיום. אחי יוסף שאלו אותו לאחר החלום הראשון, חלום האלומות: "המלך תמלך עלינו, אם משול תמשל בנו?" (בראשית לז, ח). האבן עזרא פירש: "אנחנו נשימך מלך, או אתה תמשול בנו בכפייה?". המלבי"ם פירש אף הוא: "שהמלך הוא הנבחר בבחירת העם וברצונם, והמושל הוא ביד חזקה". שאלתם נובעת מכך שיש סתירה בחלום. לדברי המלבי"ם: "ממה שנאמר: 'והנה קמה אלומתי' (בראשית לז, ז), מורה שתשתרר עלינו ביד חזקה, וממה שאמרת: 'והנה תסובינה' (שם) מורה שנמליך אותך מחפץ לבבינו". יוסף לא ענה, מפני שהוא לא ידע את התשובה לשאלת האחים. התשובה לכך היא בחלום השני, חלום השמש, הירח ואחד עשר הכוכבים. החלום השני הוא הבהרה והשלמה לחלום הראשון.⁹ זה יהיה שלטון כפוי, לא נבחר. החלום השתנה מאלומות לשמש וירח, מאחר ששמש וירח במקרא אינם ביטויי מלוכה, אלא ביטויי ממשלה: "את המאור הגדל לממשלת היום, ואת המאור הקטן לממשלת הלילה" (בראשית א, טז). אכן, "יוסף הוא השליט" (בראשית מב, ו), "וכי הוא משל בכל ארץ מצרים" (בראשית מה, כו), וכפי שהובהר בחלום השני.

מנהיגות ראויה ולגיטימית זקוקה לקבלה והסכמה. בין אם מדובר על מלך בשר ודם, רב, וכן כל מנהיג רוחני או שלטוני אחר, ואפילו מלכות שמיים. אנו קודם מקבלים עלינו עול מלכות שמיים, ורק אחר כך עול מצוות, ואשר על כן הוקדמה פרשת "שמע" ל"והיה אם שמוע" (ברכות יד ע"א). "כי לה' המלוכה, ומשל בגוים" (תהלים כב, כט). עם ישראל מקבלים מלכות שמיים מרצון – "כי לה' המלוכה", ואילו על אומות

אביו על ידי סנהדרין והנביא, וביסס דבריו על דברי החינוך הללו. אך כאמור גם מלך חדש יורש, זקוק למינוי-בחירה, וקבלת מנהיגותו אף היא חלק מהמצווה; הרב יעקב בצלאל ז'ולטי, "ירושה ברבנות", משנת יעבץ, יורה דעה, סי' לו, דן בשאלת מינוי מלך. לפיו רק מלך ראשון בשושלת טעון מינוי על ידי סנהדרין, אך בן המלך אינו צריך מינוי מאחר שבן המלך זוכה במלוכה מכוח ירושה. לפיו כך יש לפרש את הבבלי בכריתות ה ע"ב וכך פסק הרמב"ם בהל' מלכים א, ג, אם כי בירושלמי סוטה ח, ג משמע שבן מלך קודם לאחר, אך גם הוא זקוק למינוי. כאמור, לדברינו אין זה כך. ראה גם בדברי מו"ר הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא, "בענין מינוי מלך", מנחת אברהם, חלק א סי' מה; הרב יצחק שילת, "ואמרת אשימה עלי מלך", במסילה העולה – סנהדרין, עמ' פח-צד.

8 דוגמאות נוספות שמינוי הוא ספירה והכרעה: "נמנו ורבו בית שמאי על בית הלל" (משנה שבת א, ד; תוספתא שבת א, טז; משנה מקוואות ד, א); "נמנו וגמרו" (משנה ידים ד, א, ג); "נמנו עליהו" (תוספתא שביעית ד, כא; תוספתא פסחים ז, ו; תוספתא אהלות יח, יז), ועוד.

9 את העיקרון שחלום שני משלים ופותר את תוכנו של החלום הראשון, אנו מוצאים גם בשני חלומותיו של פרעה. פרעה חלם שפרות רזות בולעות פרות שמנות, ושיבולים דקות בולעות שיבולים מלאות. פרעה וחרטומיו לא הבינו את פשרם של החלומות. רק הרכבת שני החלומות לחלום אחד, יכלה לפתור את החלום, וזהו פתורו של יוסף. "חלום פרעה אחד הוא" (בראשית מא, כה). בטבע, בעולם החי והצומח, פרות רזות לא בולעות פרות שמנות, ושיבולים דקות לא בולעות שיבולים מלאות. מה שכן יכול להיות בטבע הוא, שפרות רזות בולעות שיבולים דקות, ופרות שמנות בולעות שיבולים מלאות. רק לאחר שמרכיבים את שני חלקי החלום, מסתבר שהחלום חזר על עצמו פעמיים. ואת זה הסביר יוסף: "ועל השנות החלום אל פרעה פעמים, כי נכון הדבר מעם האלוקים, וממהר האלוקים לעשותו". (בראשית מא, לב). כך גם כאן בסיפור חלומותיו של יוסף לאחיו: "ויחלם עוד חלום אחר, ויספר אתו לאחיו, ויאמר הנה חלמתי חלום עוד" (בראשית לז, ט). החלום הוא באמת חלום אחר. הוא עוסק בשמש, ירח וכוכבים, ולא באלומות בשדה. אבל הוא גם "חלום עוד". המשך, והבהרה לחלום הראשון.

העולם שולט הקב"ה בכפייה "ומשל בגוים". לעתיד לבוא: "והיה ה' למלך על כל הארץ" (זכריה יד, ט), "ויטו כולם שכם אחד לעובדך... ויתנו לך כתר מלוכה" (פיוט "ויאתיר" למוסף של ימים נוראים).¹⁰

מינוי המלך על ידי שבעים ואחד הזקנים מבטא את רצון העם. בגמ' (יז ע"א; ירושלמי א, ד) נאמר שחברי הסנהדרין היו נבחרים בבחירות שבטיות, כשמכל שבט נבחרים שישה נציגים. זוהי צורה שדומה למה שמוכר היום – בחירות לפי אזורים. שבעים חברי הסנהדרין הם מייצגי העם בתחומים נוספים, ובין יתר תפקידיהם של חברי הסנהדרין הנבחרים היה גם למנות – לבחור מלך. דרך זו היא לגיטימית ואפשרית, ובאמצעות נביא וסנהדרין היא אף מועדפת, כשמגמתה היא לבטא את רצון העם.

מינוי המלך כביטוי לרצון העם, מופיע גם בירושלמי (ב, ו):

ר' חזקיה הוה מהלך באורחא פגע ביה חד כותי. אמר ליה: רבי, את הוא רבהון דיהודאי? אמר לו: אין. אמר ליה חמי מה כתיב כאן: "שום תשים עליך מלך" (דברים יז, טו) – 'אשים' אין כתיב כאן, אלא "תשים", דאת שוי עליך.

מהדרשיח המקדמי בין הגוי לר' חזקיה ופרשנותו של הגוי לפסוק יש ללמוד שלכל שררה, ולא דווקא של מלך אלא גם של רב או כל מנהיג אחר, נחוצה הסכמת הציבור. "שום תשים" הפנייה היא לעם ישראל. אתם הם אלו שמשימים – ממנים את המלך.

ר' אברהם אבן עזרא (דברים יז, טו) פירש את לשון הפסוק: "שום תשים עליך מלך אשר יבחר ה' אלוך בך" – כי הוא יבחר, ולא אתה". לפי דבריו ישנה עדיפות לבחירת מלך על ידי נביא או על ידי האורים ותומים ולא על ידי העם. אפשר לפרש דבריו שבחירה על ידי הנביא או האורים ותומים מועדפת, מפני שאז יתגלה הרצון האלוכי, אבל בכל אופן צריך שהעם יקבל עליו את הבחירה. אם לא נפרש כך את דבריו, הם יסתרו לחלוטין את כל המקורות שציינו לעיל, ובמיוחד את המובא מהירושלמי. הרמב"ן (שם) ציין את דברי האבן עזרא הללו, וכתב אחריהם שפשט הפסוק הוא:

שכל מולך על העמים, מאת האלוקים היא לו, כענין שכתוב: "די שליט עלאה במלכות אנשא, ולמאן די יצבא יתננה" (דניאל ד, כט), וכך אמרו: "אפילו ריש גרותא מן שמיא מוקמי ליה" (ברכות נה ע"א).

ישנה הסכמה אלוכית לבחירה האנושית, או לחילופין הבחירה האנושית היא גילוי של הרצון האלוכי.¹¹ עם ישראל הוא אפוא זה שממנה לו את המנהיג הרצוי לו. כך כתב גם הרמב"ם (הל' גזילה ואבידה ה, יח), כשעסק בסמכויות המלך והיקפן:

במה דברים אמורים? במלך שמטבעו יוצא באותן ארצות, שהרי הסכימו בני אותה הארץ וסמכה דעתן עליו שהוא אדוניהם והם לו עבדים. אבל אם אין מטבעו יוצא, הרי הוא כגזלן בעל זרוע, וכמו חבורת ליסטים המזויינים, שאין דיניהם דין, וכן מלך זה וכל עבדיו גזלנין לכל דבר.

הרמב"ם לא התכוון לומר שמעמד בני אותה הארץ הם כעבדים במובן הרגיל, אלא שהם מקבלים את סמכותו והנהגתו. הרמב"ם (הל' מלכים ג, ח) עסק בדיני מורד במלכות, ועל דברי הרמב"ם שם כתב הרדב"ז: "האי מלך, שהומלך על ידי נביא או שהסכימו עליו כל ישראל". כוונתו, שזהו מלך שהומלך במינוי נביא – ובהכרח גם סנהדרין (כפי שנוכח לקמן) – שזו אפשרות אחת ואולי אף מועדפת מבחינת ההלכה לבטא את רצון העם, או שהוא נבחר בבחירות ישירות כלליות על ידי כל העם ולא דרך נציגיו חברי הסנהדרין, כשאי אפשר היה אחרת או כשכך היה רצון העם. מכל מקום העיקר הוא שמינוי רב חירות, מהווה ביטוי לרצון העם.

10 כך הסבירו: הגר"א, משלי כז, כז; הרב לוי יצחק מברדיצ'ב, קדושת לוי – שמות, פרשת בשלח, בסוף שירת הים.
11 דברים דומים כתבו רבנו בחיי (דברים שם); רשב"ם (בבא בתרא צא ע"ב ד"ה ריש).

בדרך זו נפרש גם את דברי הרמב"ם בפירוש המשנה (כריתות א, א). במשנה שם נזכר שמן המשחה בו משחו מלכים בתחילת שושלת, או לאחר שהתגלתה אי הסכמה על יורש. בהקשר לזה כתב הרמב"ם איך ממנים את היורש:

אלא שאם אירע סכסוך וקטטה בזרע דוד אי זה איש למנות אם פלוני או פלוני, והיתה אחר כך הסכמת הכל על אחד מהם, או שהלכו הרוב אחריו, או שמנוהו הסנהדרין, או נביא, או כהן גדול, או שהושגה המלכות לאחד מהן באיזה אופן שיהיה, הרי זה נמשח בשמן המשחה כדי להפסיק הקטטה והמלחמה ולסלק המחלוקת וידעו ההמון שזה הוא משיח ה' שייראוהו.

הרמב"ם כתב מספר אפשרויות למינוי מלך: (א) הסכמה מלאה של כל הציבור; (ב) הסכמה של רוב הציבור; (ג) בחירה על ידי סנהדרין; (ד) בחירה על ידי נביא; (ה) בחירה על ידי כהן גדול. כל חמש האפשרויות שהוזכרו לעיל הן לגיטימיות, אלא שעל פי המקורות לעיל ברור שחייב להישמר העיקרון, שהמינוי-הבחירה יבטא את רצון העם. אפשר למשל שהעם יבקש מהנביא או אף מהכהן הגדול שהם אלו שיבחרו בשבילם את המנהיג.¹²

הרמב"ם בהל' מלכים בא לומר שהמינוי-הבחירה בדרך של סנהדרין ונביא, מבטא את רצון העם, והוא דרך לכתחילה על פי ההלכה, כשהנביא בהשראתו המיוחדת, עם חברי הסנהדרין בחוכמתם ובתבונתם, יבחרו את המלך הטוב ביותר שיש. אך דרך זו לא באה לשלול דרכים אחרות, וכפי שציין הרמב"ם בפהמ"ש בכריתות. כל דרך בחירה שתהיה מוסכמת על הציבור, ותבטא את רצונו, היא לגיטימית ואפשרית. בחירות אישיות, אזוריות, כלל ארציות ועוד, תקפות על פי ההלכה כשזה רצון העם. ההסכמה וקבלת שלטון המלך היא זו שנותנת את הכוח לשלטון לגבות מיסים וארנונות. כך כתב הרשב"ם (בבא בתרא נד ע"ב ד"ה והאמר):

כל מיסים וארנוניות ומנהגות של משפטי מלכים שרגילים להנהיג במלכותם – דינא הוא, שכל בני המלכות מקבלים עליהם מרצונם חוקי המלך ומשפטי.

רבנו חיים בן עטר, אור החיים הקדוש (דברים לג, ה) למד על כך מפסוק אחר:

"ויהי בישרון מלך בהתאסף ראשי עם יחד שבטי ישראל". ויהי בישרון מלך בהתאסף וגו'. פירוש שהוויית המלך בישראל צריך שתהיה בהתאסף ראשי עם יחד, כאומרם ז"ל (תוספתא סנהדרין פ"ג) אין ממנין מלך אלא על פי בית דין של ע"א, והוא שנתכוון במאמר ראשי עם, ובאומרו "יחד שבטי ישראל" שצריך שיהיו ציבור מרוצים ממנו.

גם בכתבי המהר"ץ חיות (חלק א, עמ' מו-מז) כתב שלא רק ממון הציבור מופקע מכוח קבלתם את המלך עליהם, אלא אף היכולת להוציאם למלחמה נובעת מכך. "כיון שדבר זה אינו מצד התורה, רק מטעם התקשרות שהסכימו העם, שאף על נפשם יהיה למלך". לא התורה היא זו שהעניקה למלך את סמכויותיו, אלא העם. המלך יונק את כוחו מכוח הסכמת העם, ובלי זאת אין לו כל סמכות.¹³

כך הסביר הנצי"ב (דברים יז, יד, העמק דבר) את הסיבה לכך שאין חובה מהתורה להקים דווקא שלטון מלוכני. "ואמרת אשימה עלי מלך", משמעו – רק אם העם ירצה. לפי דבריו, אי אפשר לכפות על העם צורת

12 מינוי-בחירת המלך על ידי הכהן הגדול – זו אפשרות שכלל לא הועלתה עד עכשיו, ולא נזכרה ברמב"ם בהל' מלכים ובהל' סנהדרין, אם כי מצינו כהנים שותפים במינוי מלכים (מל"ב יא, יז-יט; דה"ב כג, טז-כ). מצינו גם בחירה של מלך על ידי נביא, כהן גדול וגם סנהדרין. בבחירת-מינוי שלמה המלך נאמר: "וירד צדוק הכהן ונתן הנביא ובניהו בן יהוידע והכרתי והפלת" (מל"א א, לח). הרלב"ג שם הדגיש את המיוחד בבחירת שלמה על ידי הכהן הגדול, הנביא והסנהדרין.

13 הרב צבי יהודה קוק, להלכות ציבור, עמ' מח, נב, הגדיר את החיבור בין העם ומנהיגיו באופן הבא: "הממשלה משועבדת על העם, ולא העם משועבד אל הממשלה".

שלטון כלשהו, אלא שהתורה אומרת שאם נרצה מלך אזי ישנן מצוות וחובות ייחודיות שמלך חייב לקיים. זו גם הסיבה שמלך בעם ישראל קם רק לאחר למעלה משלוש מאות שנה מאז שעם ישראל נכנס לארץ, "מפני שלא היה בזה הסכמת העם", לא על עצם השלטון המלוכני, וממילא לא על אישיות מסוימת.¹⁴ כך דרש הרא"ה קוק ב"דרוש לחנוכת הרבנות" (קובץ ברקאי, ו' עמ' 225):

בענין המלך יש מדרגות במלוכה, כידוע אצל כל אומה ולשון. יש מלך גדול שמושל ממשל רב ואינו תלוי בדעת העם, ויש שתלוי בדעת העם. ואצל ישראל עם קודש היו כל הדברים הללו מסומנים בהסכמת העם בעת המלוכה, בנוגע לענין הקדושה של כתר מלכות והסכמת ההשגחה שתחול עליו על ידי הסכמתם, הדבר יצויר בהסכמת המלוכה בשני אופנים. הא' הוא שהמלך יהיה כלי שעליו תחול השפעת האלוהית בהשגחה בראשונה, וממנו יורק אל הכלל כולו. הב' הוא שהשפעת תחול על הכלל, אלא שתשוב אל המלך מהכלל כדי שיסדר הדברים, ותחזור אל הכלל.

ייתכן שדברי הרא"ה קוק מעניקים פרשנות מעמיקה לפסוקים העוסקים במצוות מינוי מלך (דברים יז, יד-טו): "ואמרת אשימה עלי מלך... שום תשים עליך מלך, אשר יבחר ה' אלוהיך בו". האמירה של העם היא ביטוי לרצונו, ושימת המלך ומינויו, היא יישום הבחירה. את הסכמת העם יאשר ה' אחר כך בבחירתו. דברים דומים כתב הרב יעקב משה חרל"פ (מי מרום, דברים עמ' קו-קז):

מבחינת אחדותם של ישראל, לא ייתכן שיזכה היחיד בכתר תורה, אם לא ישאב אותו מכלל ישראל כולו. כן גם בכתר מלכות, אי אפשר שיהיה מלך בישראל, אם לא יקבל את מלכותו מכל ישראל שהם בני מלכים. והוא הדין בכתר כהונה ונבואה, שאיננו מתקיים אצל היחיד מישראל לולא היניקה מכלל ישראל, שהם באמת ממלכת כהנים וגוי קדוש. מכאן יסוד ההבדל הגדול שבין מלך בישראל לבין מלך מאומות העולם. מלך ישראל – כשם שמינויו על פי העם, כן כל המשך מלכותו מכח מינוי זה הוא בא, מינוי ההולך ומתחדש. נמצא שדעתו של מלך ישראל איננה דעת יחיד, אלא תמצית האומה כולה. בגניזו מרגיש הוא בחפץ העם ופועל על פיו, וממילא ישראל הם אלה שמנהיגים את המלכות. לא כן אצל שאר העמים, שעליהם נאמר "יתפרדו כל פועלי און" (תהלים צב, י), ומיד שמתמנה הוא למלך, שוב אין לו דבר עם אלה שמינהו.¹⁵

14 הרחבי בזה, הרב יוסף דב סולובייצ'ק, האדם ועולמו, עמ' 180-183; דרש דרש יוסף, עמ' 307-308; מפני הרב, עמ' שכו.

15 בצורך בהסכמת העם כתנאי הכרחי לכך שיהיה תוקף לשלטונו עסקו רבים: הרד"ק, שמואל א י, כו; ל, כ; הרב יצחק אברבנאל, הקדמה לספר שופטים, ובפירושו לשמואל א ח; הרב יצחק מינקובסקי, קרן אורה, הוריות יא ע"א; מלבי"ם שמואל א כה, יב; הרב משה סופר, שו"ת חתם סופר, חושן משפט סי' נד, ובבא בתרא ג ע"ב; מהר"ל, נתיבות עולם, נתיב התוכחה, עמ' קצו: "כי המלכות תלוי בעם"; הרב אברהם בורשטיין, שו"ת אבני נזר, יו"ד סי' שיב, אותיות יב-יד, וסי' שיד אות ב; שו"ת מהר"ם שיק, יו"ד סי' רכח, כתב: "התורה זיכתה למלך ולשאר פרנסי ישראל שירישו זכותם לבניהם הראויים, והמלכות והשררה זכות, אם העם רוצה בו. אבל אם מורדים בו ואינם רוצים בו, אין השררות זכות, וממילא בכי האי גוונא אינו מוריש"; הרב יוסף רזין, שו"ת צפנת פענח סי' רצד, הבחין בין מלך יורש שאין צריך הסכמת הציבור, לבין מלך חדש שצריך הסכמת הציבור (ולדברינו, כל מלך זקוק להסכמת הציבור); הרב אברהם דב כהנא שפירא, שו"ת דבר אברהם חלק א סי' א ענף ב וסוף ענף ו; הרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק, משך חכמה, במדבר כ, ח, כתב ש"במקום שאין המלכות ירושה, עיקר כדעת העם", ונראה מדבריו שבירושלם דעת העם מוגבלת יותר, מפני שעליהם לבחור מבין היורשים, אך כשאין ירושה יכולת הבחירה גדולה יותר; הרא"ה קוק, באר אליהו, סי' ג עמ' לו: "צריך הסכמת האומה וכח המלוכה המצטרפת עימו". ושם בעמ' מ: "צריך המלכות הציבור, ואסור לו לעמוד במינויו להיות עליהם פרנס בלא הסכמתם אע"פ שהוא בעצמו ראוי לכך". ועיין עוד הרא"ה קוק, שו"ת משפט כהן עמ' שלו-שלח, ובספר: בירורים בהלכות ראייה, עמ' 173; הרצ"ה קוק, שו"ת משפט כהן, הערות עמ' שעח; הרצ"ה קוק, שו"ת אורח משפט, הערות עמ' רסז; הרב ד"ר שמעון פדרבוש, משפט המלוכה בישראל עמ' 42 והערות הרצ"ה קוק שם עמ' 236; הרב יצחק אריאל, עינים למשפט – סנהדרין, כ ע"ב אות ז: "ואם כוונתו בתחילה לכתחילה, וי"ל דאין הכי נמי דמי שתפס את המלכות והסכימו לו ישראל, אע"פ שלא היה ע"פ בית דין ונביא, יש לו דין מלך"; הריא"ה הרצוג, תחוקה לישראל, א, עמ' 139, ג, עמ' 27, וכן: שו"ת פסקים וכתבים, אורח חיים, ב, עמ' תקנ"ג-תקל"ב; הרב בצמ"ח עוזיאל, תחוקה לישראל, א, עמ' 244; הרב אלכסנדר דוד מלינובסקי, מלכות בית דוד, סי' יב; הרב אליעזר וולדינגר, שו"ת ציץ אליעזר, ב, סי' כח אות ז; הרב יוסף דב סולובייצ'ק, האדם ועולמו, עמ' 179-180; הרב שלמה גורן, תורת המועדים, עמ' 565;

ד. אין מעמידן פרנס על הצבור אלא אם כן נמלכים בצבור

כאמור לעיל, לא רק מלך זקוק להסכמת העם. כל מנהיג זקוק לכך שמונהגיו יסכימו להנהגתו. כך נדרש בגמרא (ברכות נה ע"א) אודות מינוי של בצלאל בן אורי לבנות את המשכן:

"וידבר ה' אל משה לאמר ראה קראתי בשם בצלאל..." (שמות לא, א-ב). אמר רבי יצחק: אין מעמידן פרנס על הצבור אלא אם כן נמלכים בצבור, שנאמר "ראו קרא ה' בשם בצלאל..." (שמות לה, ל). אמר לו הקדוש ברוך הוא למשה: משה, הגון עליך בצלאל? אמר לו: רבונו של עולם, אם לפניך הגון, לפני לא כל שכן? אמר לו: אף על פי כן, לך אמור להם. הלך ואמר להם לישראל: הגון עליכם בצלאל? אמרו לו: אם לפני הקדוש ברוך הוא ולפניך הוא הגון – לפנינו לא כל שכן?

הקב"ה מנה בפני משה רבנו את תכונותיו הייחודיות של בצלאל (שמות לא, ג-ה):

ואמלא אתו רוח אלוקים בחכמה ובתבונה ובדעת ובכל מלאכה. לחשב מחשבת לעשות בזהב ובכסף ובנחושת. ובחרשת אבן למלאת ובחרשת עץ לעשות בכל מלאכה.

בצלאל היה נער בן שלוש עשרה (סט ע"ב). הקב"ה חנן אותו בכישורים רבים: תכנון, תכשיטנות, חרשות, נגרות, והתמצאות בכל מלאכה. מדובר על תפקיד מוגדר שארך שבעים ימים בלבד – מט"ו בתשרי עד כ"ה בכסלו (מדרש תנחומא פרשת פקודי סי' יא; פסיקתא רבתי פיסקא ו). אף על פי כן אמר הקב"ה למשה רבנו להימלך עם הציבור ולבקש את הסכמתם שבצלאל יהיה זה שיבנה את המשכן בשמם.

"אין מעמידן פרנס על הצבור" – פרנס הוא שם כולל לכל מנהיג ציבור, "אלא אם כן נמלכים בצבור" – כאמור לעיל הימלכות היא נטילת עצה, מיצוי הדעות.¹⁶

על חובת הימלכות בציבור גם במה שקשור למינוי רב קהילה, יש ללמוד מתשובה שכתב הרב משה סופר (שו"ת חתם סופר חושן משפט סי' יט), שנשאל אודות היחס לרב שמונה ע"י השלטונות שלא ברצון הקהילה. השאלה הייתה: "מה משפט האיש הזה ע"פ דת תורתנו הקדושה? האם מחוייבים, או רשאים לנהוג בו כבוד הרבנות? ואם כדין עשה, או לא?". על כך השיב החתם סופר:

תשובה: הרב הזה, ואם גבהו כארזים וחסון כאלונים, לא יפה עשה בעמיו לעלות "על גפי מרומי קרת" (משלי ט, ג) [לעלות למקום גבוה, קרת – מלשון קריה, עיר] בחוזק יד. ואיה חכמתו בתלמוד? הלא כה אמרו במס' ברכות, נ"ה ע"א: אמר ר' יצחק: אין מעמידן פרנס על הציבור, אא"כ נמלכין בציבור. שנאמר: 'ראו קרא ה' בשם בצלאל בן אורי בן חור למטה יהודה, ואמלא אותו רוח אלקים, בחכמה ובתבונה ובדעת ובכל מלאכה' (שמות לה, ל-לא). אמר הקב"ה למשה: הגון לפניך בצלאל? אמר לו: רבש"ע אם לפניך הגון, לפני לא כל שכן? אמר לו: אף על פי כן, לך אמור להם לישראל: הגון לפניכם בצלאל...". מעתה ישפוט אדם, אם בצלאל שהיה מלא בחכמה ובתבונה ובדעת, צוה עליהם הקב"ה ע"י שלוחו הנאמן משה רבנו עליו השלום, ולא רצה להכריחם להתמנות, שלא בשאלת פיהם ורצונם. ואיך יתמנה שום אדם בשום התמנות, מבלי שאלת פי ורצון רוב הקהל? אך בכל זה, אע"פ שאין להתמנות אלא ע"פ רצון הציבור מכל מקום, אם מינה אותו המלך והשר, דינו דין. דקיי"ל: דינא דמלכותא דינא. אך, שהדין מחוייב להודיע להשררה, שאין רצונו לקבל על עצמו התמנות זה שלא ברצון הקהילה. ואז, אם השר כופהו ע"כ, אז דינא דמלכותא דינא. אך אם

הרב שאול ישראל, עמוד הימיני סי' ז אות ו; הרב משה צבי נריה, צניף מלוכה, עמ' 29; הרב יששכר תמר, עלי תמר, ירושלמי, הוריות ג, ב; הרב אהרן מילבסקי, חלקת אהרן, סימנים ד, ז; הרב יהודה גרשוני, חק ומשפט, עמ' רטו, ריט; הרב עזרא בציר, דיני ממונות, ד, עמ' נו-נז; הרב יהודה שביב, בציר אביעזר, עמ' 46-51, ותחומין, טו, עמ' 129-127; הרב יעקב פילבר, "תורה ודמוקרטיה", קדושה ומלכות, עמ' קד-קיג; הרב יעקב אריאל, מאהלי תורה עמ' 291-294; הרב אלישע אבינר, פרקי מבוא בדמוקרטיה יהודית, עמ' 5-28, ועוד.

16 כך מופיע אף ביחס לקב"ה (ירושלמי א, א): "אמר רבי יוחנן: לעולם אין הקדוש ברוך הוא עושה בעולמו דבר עד שנמלך בבית דין שלמעלה... אימתי חותמו של הקדוש ברוך הוא אמת? בשעה שנמלך בבית דין שלמעלה".

לא הודיעהו הדיין להשר כך, ומכל שכן אם הוא השתדל לעצמו הממשלה. הרי הוא אדם שאינו הגון, ומצוה להודיע להשר שהדיין זה עושה שלא כהוגן. ולא ישב על כסא ישראל, ולא ידרוך בארמותינו.

ניתן להסיק מן התשובה שגם אם מדובר בתלמיד חכם שראוי להנהיג קהילה, אך בפועל הקהילה איננה רוצה בו, הוא אינו יכול לכפות עצמו על הקהילה. עליו לקבל את הסכמת הציבור. הרב מאיר מרוטנבורג (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג דפוס פראג סי' אלף כב) כתב חרם עליו חתמו למעלה ממאה חמישים רבנים על דיין שכופה עצמו על הציבור:

ועוד גזרנו ונדינו והחרמנו בשמתא ובשם מיתה, שלא יהא אדם רשאי ליטול שררה על חבירו לא ע"י מלך ולא ע"י שר ושופט כדי לענוש ולקנוס ולכוף חבירו, לא בדברי הבאי ולא בדברי שמים, כי יש עושים עצמם פרושים, ואפילו צנועים אינם, אם לא שימנו אותם רוב הקהל מפני חשיבותם. והעובר על גזירתנו יהא באלה ובנידוי ובשמתא ומוחרם בשם מיתה ובשממה יהיה, ויהיו כל ישראל מובדלים ממנו חתומים ואינם חתומים ותלמידיהם ותלמידי חבוריהם וחבריהם גדולים וקטנים. "פתו פת כותי, יינו יין נסך, ספריו ספרי קוסמים" (חולין יג ע"א). והשומר תקנותינו ינוחו ברכות על ראשו. ועל תקנה זו חתומה שמואל ב"ר מאיר, יעקב ב"ר מאיר, אליעזר ב"ר נתן, וק"ר רבנים.

זהו חרם ונידוי חריף למי שקיבל סמכות ורשות מהשלטונות, אך הקהל לא מינה אותו. כך נפסק להלכה (שולחן ערוך חושן משפט סי' ג, רמ"א) בנוגע למינוי דיין:

רשות שנותן המלך עכו"ם בזמן הזה, אינו כלום ומיהו אם קבלוהו הקהל על פי כתב המלך, יכול לדון (טור). ויש אומרים דאם גמיר וסביר מהני ליה רשות המלך (ריב"ש סי' רע"א) או השר הממונה בעירו, דזהו בכלל דינא דמלכותא להושיב דיינים ושופטים מי שירצה; [כט] ומכל מקום מי שעושה זה בלא רשות הקהל, מצער הצבור ועתיד ליתן את הדין (תשובת רשב"א סי' תרלז).

על כך העיר הרב יהונתן אייבשיץ (אורים, חושן משפט, סי' ג, ס"ק יג):

מצער הצבור. הוא לשון ריב"ש בתשובה (שם) והרמ"א העתיקו. ותמהני שלא העתיק שהוא חרם ר"ת ורשב"ם וראב"ן וק"ר רבנים והוא בתשובת מהר"ם דפוס פראג בסופו.

מכאן ואילך הוא ציטט בקצרה את תשובת המהר"ם מרוטנבורג, והמשיך והסביר מדוע היה צריך להטיל חרם כה חמור:

הדור אתם ראו ושמעו, כמה רב מהעונש שיש בזה הנוטל שררה על הציבור ע"י שררה, ובעוונותינו הרבים פשטה נגע צרעת ממארת הזו בזמנינו, וכמה כרכים נחרבו, וכמה בתי המדרשות נדלדלו ע"י כן, וכמה הריסות בתורה ולומדים גרם זה. וחובה על רבני זמן לעשות גדר בזה לבל יהיה ח"ו פרוץ מרובה על העומד, ואולי יזכני ה' ליישר חילי לעשות בזה תיקון וצורך שעה להרים דגל תורה ולנער רשעים מהארץ אי"ה.

כמקור לדברי הריב"ש שהובאו ברמ"א, בנוגע למי שנוטל שררה מצער הציבור ועתיד ליתן הדין, ציין הגר"א (שם ס"ק כט) את הגמרא בברכות בנוגע לבצלאל. על כך הוסיף הרא"ה קוק (באר אליהו, עמ' מ [עמ' פז]):

ושמע מינה שאפילו בהגון טובא דגמיר וסביר, גם כן צריך שיהיה מתמנה ע"י המלכת הציבור, ואפילו בממונה מאת המלך. שהרי נתמנה ממלך מלכי המלכים הקב"ה, ומ"מ הראה הקב"ה תורה

לדורות, שצריך המלכת הציבור, וק"ו לממונה ע"פ מלך בשר ודם, שצריך המלכת הציבור, ואסור לו לעמוד במינויו להיות עליהם פרנס בלא הסכמתם אע"פ שבעצמו הוא ראוי לכך.

גם אם הדין הוא תלמיד חכם וראוי לתפקיד, וגם אם הדין קיבל מינוי מהשלטון, עליו לקבל את הסכמת הציבור למנהיגותו. כשם שהיה צורך בהסכמת העם למינויו של בצלאל שנבחר ע"י הקב"ה, כך גם מי שנבחר ע"י מלך בשר ודם.

כאמור הסכמת העם למלך או לכל מנהיגות אחרת, היא זו המעניקה תוקף ומעמד למלך, למנהיג. יש עדיפות לכך שבית דין ונביא הם שימנו את המלך, אך גם הוא יצטרך לקבל את הסכמת העם. כשאין בית דין גדול או נביא, או כשהעם רוצה לבחור את המלך או המנהיג, אזי הדבר אפשרי ותקף. זה הבסיס לדברי הראי"ה קוק (שו"ת משפט כהן סי' קמד, אות טו, עמ' שלז-שלח) שכתב:

נראים הדברים, שבזמן שאין מלך, כיון שמשפטי המלוכה הם גם כן מה שנוגע למצב הכללי של האומה, חוזרים אלה הזכויות של המשפטים ליד האומה בכללה. וביחוד נראה שגם כל שופט שקם בישראל דין מלך יש לו, לענין כמה משפטי המלוכה, וביחוד למה שנוגע להנהגת הכלל... מ"מ הסברא קימת, דלענין משפט המלוכה, שנוגע להנהגת הכלל, ודאי גם שופטים מוסכמים ונשיאים כלליים במקום מלך הם עומדים.

וסעד לדבר הוא לשון הרמב"ם בפ"ד דסנהדרין ה"ג: "ראשי גליות שבבבל במקום מלך הן עומדים ויש להם לרדות את ישראל בכל מקום" כו'. וק"ו שנשיאים המוסכמים באומה, בזמן שהיא בארצה ובשלטונה, באיזו מדריגה שהיא, שהועמדו בשביל הנהגת האומה... כשמתמנה מנהיג האומה לכל צרכיה בסגנון מלכותי, על פי דעת הכלל ודעת בית דין, ודאי עומד הוא במקום מלך, לענין משפטי המלוכה, הנוגעים להנהגת הכלל.

במקום אחר כתב הראי"ה קוק (אגרות הראיה, תר"פ-תרפ"א, עמ' מד):

כל זמן שלא נתגלה מלך המשיח בתנאים מיוחדים אין שום איסור להנהיג כח ממשלתי באיזה צורה היותר נאותה, וכל מה שהוא נראה לטובתן ולכבודן של ישראל הרי זה משובח.

דברים אלו נכתבו עוד לפני קום מדינת ישראל. ניתן להסכים גם על דרכים שונות באיזה אופן יביע העם את בחירתו במנהיגות, ועל פי אילו כללים וחוקים, אך המסר הוא שהבחירה וההסכמה היא בידי העם. כוונת דברי הראי"ה קוק שהדבר צריך להיעשות גם על פי "דעת בית דין" היא שדעת בית דין נוחה מסדר הבחירה, מההגינות, מהיושר ומההלך. אין הכוונה שבית הדין קובע מי תהיה המנהיגות. הרב צבי יהודה קוק (שו"ת משפט כהן בהערות עמ' שעח) ציין לראשונים בהם מופיע כבר הרעיון שגם למנהיג שהוא לא מלך יש כוח וסמכות:

עין המאירי סנהדרין נב ע"ב: "ומ"מ דיני המלכות קיימים בכל זמן, ואף בכל דור ודור יש רשות למנהיגי הדור, גדולי הארצות, לענוש ולהרוג דרך הוראת שעה וכו' וזהו שנרמז בתורה אל השופט אשר יהי' בימים ההם". ובדרשות הר"ן דרוש יא: "כאשר לא יהיה מלך בישראל השופט יכלול שני הכוחות, כח השופט וכח המלך".¹⁷

17 ברוח דברי הראי"ה קוק הללו, כתבו פוסקים שזכו לראות בתקומתה של המדינה ולחיות בה, ובהם כל הרבנים הראשיים לישראל וחברי הרבנות הראשית, וכן רבנים ודיינים נוספים; כמו הרב עובדיה הדאיה, הרב שאול ישראלי והרב שלום אלישיב, פסד"ר ה, עמ' רנח; הרב אליעזר וולדינגברג, שו"ת ציץ אליעזר ה, סי' ל; י' סי' א, ועוד; הרב עובדיה יוסף, שו"ת יחוה דעת, ה סי' סד; הרב שלמה גורן, משנת המדינה עמ' 82, וכן: משיב מלחמה, א, עמ' קיד-קטו, ועוד.

מלך וכל מנהיג אחר בעם ישראל – שופט (כדוגמת השופטים שבספר שופטים), נשיא, ראש ממשלה ועוד חייבים לקבל את הסכמת העם או רובו לשלטונם. מבלי זאת אין תוקף לשלטונם. גם האופן והדרך בה תיבחר המנהיגות, תלויה ברצון העם. המנהיגות יכולה להיבחר ישירות על ידי העם בבחירות ארציות, אזוריות או בדרך אחרת. כמו כן המנהיגות יכולה להיבחר על ידי קבוצת אנשים (כגון סנהדרין, או כל גוף בוחר אחר – כנסת, ועדה וכד'), שהם עצמם יהיו נבחרים על ידי העם (דוגמה: נשיא מדינת ישראל כיום, נבחר על ידי הכנסת).

סיכום

המצווה הראשונה שנצטוו ישראל בכניסתם לארץ היא "למנות להם מלך". המינוי הוא בחירה והסכמה על מלך שינהיג את עם ישראל בארץ. כשיש בית דין גדול ויש גם נביא, רצוי שהם אלו שיבחרו, אך המלך הנבחר יצטרך לקבל את הסכמת העם על מינויו. ניתן אף לבחור באופן ישיר וללא מעורבות של בית דין ונביא, ורק מנהיגות שנבחרת ומוסכמת יש לה מעמד ותוקף ע"פ ההלכה.